

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/100744>

Please be advised that this information was generated on 2019-11-20 and may be subject to change.

PETRUS RABUS EN DE JEZUIETEN

Giel van Gemert

Geen orde binnen de katholieke kerk neemt in de geschiedenis een contro-versiëlere plaats in, maar ook geen orde heeft in een relatief gezien korte tijd van bestaan een dergelijke faam verworven als de Societas Jesu (1): altijd, van Bellarminus tot Teilhard de Chardin, hebben de jezuiteten niet te veronachtzamen bijdragen geleverd tot alle vormen van wetenschap; vorsten lieten hun telgen door jezuiteten opvoeden; grote filosofen en schrijvers als Descartes, Voltaire, Molière, Corneille en Diderot bezochten in hun jeugd jezuitetencolleges.

Nog haast groter als de faam is de smaad, die de orde over zich heen moest laten gaan. Ook hier bestaat een traditie van eeuwen. Zij reikt van Hasenmüllers "Jesuiticum Jeunium" (2) via Zaorowski's "Monita secreta" (3), Pascals "Lettres provinciales" (4) en de "Tuba magna" (5) tot graaf Von Hoensbroech (6) in de vorige eeuw. Vooral ex-jezuiteten schroomden niet de laagste en onwaarschijnlijkste beschuldigingen aan het adres van de orde te richten. "Si cum Jesuitis, non cum Jesu itis" vat de veelheid van aantijgingen pregnant samen.

Toch hadden Ignatius van Loyola en zijn eerste volgelingen, toen ze op 15 augustus van het jaar 1534, de feestdag van Maria-ten-Hemelopneming, in een kapel van Montmartre de eed aflegden, die de stichting van de orde betekende, geen revolutionaire plannen. Hun ideaal was in het Heilig Land het rijk van Christus te vestigen. Indien dit door de omstandigheden onmogelijk was, zouden ze de paus laten bepalen, waar ze werkzaam zouden zijn.

Wel waren de spiritualiteit en de ascese van de orde, in gelijke mate als de ideeën van Ignatius' grootste tijdgenoot Maarten Luther, een symptoom van de nieuwe tijd. Tegenover de middeleeuwse opvatting, dat alleen bovennatuurlijke gegrepenheid, die slechts bij hoge uitzondering en dan nog enkel de bijzonder begenadigden ten deel viel, tot de volmaaktheid voert, stelt Ignatius, dat de mens zelf, actief, door zijn eigen wil, deze volmaaktheid kan bereiken. Christus is dan ook voor hem niet meer primair de tronende heerser, maar de strijdende heiland (men vergelijk de passage van de twee vaandels in de "Exercitia spritualia" (7); de mens dient in volmaakte beheersing van zijn wil samen met Christus te strijden. Het centraal stellen van de wil verklaart vele opvattingen en praktijken binnen de orde en is naar buiten toe herhaalde malen de oorzaak van conflicten geweest. In de moraal van de jezuiteten won hoe langer hoe meer de overtuiging veld, dat enkel in het geval, dat een slechte daad met volle en vrije wil werd bedreven, van zonde sprake kon zijn.

Hermann Busenbaum (8) (1600-1668), een van de bekendste moraaltheologen der jezuiteten in de zeventiende eeuw, definieerde zonde als de opzet om door middel van een bepaalde handeling op de zedelijke wereldorde inbreuk te maken (9).

Een soepele interpretatie van zondigheid kwam de jezuiteten echter ook anderszins van pas; in een enigszins mechanistische opvatting van de biecht concludeerden zij, dat mildheid in de biechtstoel velen tot het sacrament zou aanlokken en hen zo voor de hemel zou kunnen doen winnen.

In de casuïstiek van de orde leidde dit, tezamen met de reeds genoemde *souplesse* in de definitie van zondigheid, tot het voorstaan van het probabilisme (10): de opvatting, dat men bij serieuze twijfel, of een voorschrift uit de zedeleer in een bepaald geval al dan niet van toepassing was, voor het laatste kon kiezen als dit werkelijk waarschijnlijk, dat wil zeggen op positieve gronden gebaseerd, was, ook wanneer het tegendeel een grotere waarschijnlijkheid bezat. Een enkeling in de orde toonde zich zelfs een voorstander van het laxisme (11), dat een zeer geringe en slechts zwak gefundeerde waarschijnlijkheid voor het niet van toepassing zijn van een voorschrift uit de zedeleer al voldoende achtte, om van dat voorschrift af te wijken.

Zo konden verschillende moralisten bijvoorbeeld, overigens niet als eersten in de geschiedenis van de kerk (12), de vorstenmoord verdedigen. Het beroemdst is in deze samenhang het werk "De rege et regis institutione libri III. Ad Philippum III. Hispaniae Regem Catholicum" (Toledo 1599) van de Spaanse jezuiet Juan de Mariana (13) (1536-1624) geworden. Er ontbrandden felle discussies, zodat de generaal van de orde in twee decreten van 1610 en 1614 een ieder verbod te leren, dat onder welke omstandigheden dan ook de moord op een vorst geoorloofd zou zijn. De reeds eerder genoemde Busenbaum staat het doden van een vorst derhalve nog slechts in het geval van zelfverdediging toe, met dien verstande dat daardoor geen groot onheil mag ontstaan:

"... ad defensionem vitae et integritatis membrorum licet etiam filio, religioso et subdito se tueri, si opus sit, cum occisione, contra ipsum parentem, abbatem, principem: nisi forte propter mortem hujus secutura essent nimis magna incommoda, ut bella etc." (14).

Tegenstanders van de orde, zowel binnen als buiten de katholieke kerk, vonden in deze en soortgelijke gelegenheden voedsel voor hun bewering, dat de jezuiteten in hun moraal leerden, dat het doel de middelen zou heiligen. De dominicanen, eens zelf voorstanders van het probabilisme, men denke aan de Spanjaard Bartholomaeus de Medina (15) (1527/28-1580), wendden zich van deze leer af en stonden voortaan het probabiliorisme (16) voor, dat voor het niet van toepassing zijn van een verplichting uit de zedeleer een veel sterkere waarschijnlijkheid vereiste als het probabilisme.

Ondanks de talrijke bezwaren tegen de moraal van de jezuiteten, die overigens toch grotendeels later door de Heilige Alphonsus de Liguori (1696-1787) werd overgenomen en zo de grondslag vormde voor de officiële moraal van de kerk, bleef de biecht een belangrijke plaats innemen in het missioneringswerk van de orde. Zij richtte zich daarbij vooral op de groten en aanzienlijken om zo indirect invloed op de massa te krijgen. De biechtvaders aan de Europese hoven in de zestiende en zeventiende eeuw zijn bijna zonder uitzondering jezuiteten (17); we noemen slechts Pierre Coton (18) (1564-1626) aan het Franse hof onder Hendrik IV en François d'Aix de la Chaise (19) (1624-1709) en Michel le Tellier (20) (1643-1719) onder Lodewijk XIV.
noten p. 223-224

De centrale plaats, die de wil in de leer der jezuiten innam, was ook de oorzaak van een van de grootste theologische conflicten in de zeventiende eeuw; de strijd tussen de jezuiten en de Jansenisten. In 1588/1589 liet Luis de Molina (21) (1536-1600), jezuitet en hoogleraar aan de universiteit van Eborá in Portugal, onder de titel "Concordia liberi arbitrii cum gratiae donis, divina praescientia, providentia, praedestinatione et reprobatione etc." een commentaar op enkele artikelen van Thomas van Aquino verschijnen. Het werk wilde de vrije wil van de mens, zoals de katholieke kerk die leert, verdedigen tegen de predestinatie-leer van Calvin. Molina kent aan de vrije wil een beslissende macht toe; hij kan zich telkens weer tegen de goddelijke genade verzetten, zodat het van de wil afhangt, of de genade werkelijk effectief wordt. Deze veronachtzaming van de kracht der goddelijke genade stuitte op fel verzet bij de dominicanen. Vooral Dominicus Banez (22) (1528-1604) deed daarbij van zich spreken. De jezuiten, die aanvankelijk ook sceptisch tegenover de leer van hun medebroeder stonden, zagen zich daardoor genoodzaakt Molina's opvattingen te verdedigen. Vervolgens mengde zich een derde groep in het geschil, die langzamerhand gevaarlijkere tegenstanders van de jezuiten werden dan de dominicanen. Bij de cisterciënzerinnenabdij Port-Royal des Champs bij Versailles had zich een groep geleerde leken gevestigd, waaronder de Parijse advocaat Antoine Le Maistre (23) (1608-1658) en de broers Robert (1588-1674) en Antoine Arnauld (1612-1694), wier zuster Angelique (24) (1591-1661) abdis van het klooster was, de bekendste waren. De abt van Saint-Cyran, Jean Ambroise du Verger de Hauranne (25) (1581-1643), had onder hen de ideeën verbreid, die Cornelius Jansenius (26) (1585-1638), bisschop van Yperen, in zijn postuum verschenen werk "Augustinus seu doctrina S. Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina adversus Pelagianos et Massilienses" (Leuven 1640) had neergelegd. Zij behelsden ten dele een herhaling van wat reeds de door Bellarminus (27) (1542-1621) bevochten Leuvense hoogleraar Michael Bajus (28) (1513-1589) geleerd had. Jansenius legde grote nadruk op de kracht der genade; slechts met hulp van de goddelijke genade kan de mens, wiens werken door zijn zonden waardeloos zijn, de eeuwige zaligheid bereiken. De groep om de Arnaulds discussieerde met de nonnen van Port-Royal over de genade en de erfzonde. Onder anderen verkeerden Corneille en Racine in de invloedssfeer van de groep, maar het was vooral Blaise Pascal (29) (1623-1662), die de strijd naar buiten droeg en de jezuiten in zijn "Lettres Provinciales" (1656) op een ongekende wijze bevocht. Reeds vroeg was er van verschillende zijden kritiek op Jansenius' werk gekomen en in 1653 veroordeelde paus Innocentius X dan ook vijf stellingen, die in de "Augustinus" te vinden zouden zijn. De strijd kreeg nu een andere richting; de Jansenisten beweerden, dat de vijf stellingen niet bij Jansenius voorkwamen (de zogenaamde "question du fait"), en de jezuiten zagen zich daardoor genoodzaakt, de onfeilbaarheid van de paus, zelfs wanneer hij ex cathedra een uitspraak over feiten doet, te verdedigen. Vooral de jezuiten wisten, aanvankelijk bij de Franse bisschoppen, later bij de paus, te bereiken, dat de gehele Franse geestelijkheid een formulier moest ondertekenen, waarin ze de vijf stellingen afzwoer; ook de meeste Jansenisten wilden hieraan voldoen. De strijd scheen beslecht. In het begin van de achttiende eeuw laaide hij echter weer op door de zogenaamde gewetenskwestie: mag aan een priester, die de vijf stellingen van Jansenius veroordeelt, maar er zich verder niet over uitlaat of ze al dan niet in de Augustinus voorkomen, de absolutie worden gegeven? Veertig doctoren oordeelden hier positief over. Paus Clemens X veroordeelde, vooral in de bul "Vineam Domini" van 1705 deze opvatting en eiste herroeping. De doctoren en de meeste Jansenisten gaven toe; Port-Royal verzette zich tot het laatst en werd

opgeheven. De pauselijke bul "Unigenitus" veroordeelde in 1713 nog 101 stellingen uit het werk van Pasquier (Paschasius) Quesnel (30) (1634-1719), die na de dood van Antoine Arnauld de leider van de jansenisten was geworden. Tot ver na de Franse Revolutie bleef het Jansenisme, zonder overigens verder nog van grote betekenis te zijn, in Frankrijk voortbestaan. Herhaalde malen leeft de strijd nog op zoals rond 1730 in verband met de beweging der convulsionairen. In de Nederlanden leefden jansenistische ideeën voort in de Kerk van Utrecht.

Ook het missioneringswerk van de jezuiten toont aan, wat voor een belangrijke plaats de wil in de orde innam; de wil immers om de zielen voor het christendom te winnen of tot de moederkerk terug te voeren, deed de jezuiten een grote plooibaarheid aan de dag leggen en blijkt geven van een bijzonder aanpassingsvermogen.

In China en Japan traden zij in de inheemse klederdrachten op en pasten zich aan de gebruiken ter plaatse aan, hetgeen hen een aanklacht van de dominicanen bij de paus bezorgde. De jezuiteten Matteo Ricci (31) (1552-1610), Ferdinand Verbiest (32) (1623-1688) en Adam Schall (33) (Johann Adam Schall von Bell 1591-1669) stonden als astronomen aan het hof van de Chinese keizer hoog in aanzien.

In Paraguay stichtte de orde in de achttiende eeuw onder de Indianen zelfs een jezuiteten-republiek, waar men - een verwezenlijking van Utopia - zonder geld en in gemeenschap van goederen leefde.

Maar ook in Europa had de tactiek van plooibaarheid en aanpassing succes. In Engeland waren de jezuiteten onder allerlei vermommingen werkzaam. Verscheidene van hen, onder wie de bekende Edmond Campion (34) (1539-1581), werden geëxecuteerd. De provinciaal pater Henri Garnett (1555-1606) werd er zelfs van beschuldigd aan de aanslag op het parlamentsgebouw in 1605 te hebben deelgenomen en in het jaar daarop terechtgesteld. Pas onder de regering van Jacobus II mochten de jezuiteten openlijk de zielzorg uitoefenen.

De jezuitet Antonio Possevino (35) (1533/34-1611) onderhandelde voor de Poolse koning Stephan Bathory met tsaar Iwan de Verschrikkelijk over de vrede tussen Polen en Rusland.

In Frankrijk (36), waar de jezuiteten, van medeplichtigheid aan verschillende aanslagen en moorden op vorsten beschuldigd, vooral door toedoen van het parlement in 1595 onder Hendrik IV uit Parijs werden verdreven en zelfs een monument ter hunner schande werd opgericht, konden zij, in 1603 door de koning teruggeroepen, niet in het minst door Coton en zijn opvolgers als biechtvader aan het hof, tot aan de verdrijving van de orde in 1762 verdienstelijk en in alle openbaarheid optreden.

In Duitsland (37) werkten de jezuiteten aanvankelijk vooral in de katholieke gebieden in het zuiden en in de omgeving van Keulen. In het bijzonder dienen hier Petrus Canisius (38) (1521-1597) en Friedrich von Spee (39) (1591-1635), de grote bestrijder van de heksenprocessen (40) te worden genoemd. Nog tot in de vorige eeuw werden de Duitse jezuiteten er door serieuze historici van beschuldigd de voornaamste aanstichters van de Dertigjarige oorlog te zijn (41).

In de Noordelijke Nederlanden (42) tenslotte, waar de hiërarchie door de vestiging van het protestantisme buiten werking was gesteld, waren de jezuiteten, die al sinds 1542 een huis in Leuven hadden, in 1592 met de missionering begonnen. Hun taak was niet gemakkelijk, temeer daar zij er onder andere van beschuldigd werden, aan de moord op Willem noten p. 224-225

de Zwijger op 10 juli 1584 (43) medeschuldig te zijn geweest. De tegenstelling met de jansenisten was er de oorzaak van dat de jezuiteten in 1707 uit verschillende steden van Holland werden verbannen.

Ook in het Rotterdam (44) van Petrus Rabus waren jezuiteten gevestigd. Sinds ongeveer 1610 was er bijna onafgebroken een jezuitet in de stad, sinds 1652 zelfs een tweede. Zij hadden een kerkje aan de Leeuwenstraat. In 1708 moest de laatste jezuitet van de statie vanwege het verbanningsdecreet de stad verlaten.

Petrus Rabus' houding ten opzichte van de jezuiteten schijnt ambivalent; in het algemeen bewondert hij het wetenschappelijk werk van individuele jezuiteten voor zover dit niet op theologisch gebied ligt. Zijn afkeer van de orde en haar handelwijze steekt hij echter niet onder stoelen of banken; hij heeft er duidelijk plezier in, negatieve passages over de jezuiteten uit de door hem gerecenseerde werken te lichten, en voorziet ze af en toe van een commentaar, dat zijn houding nog geprononceerder naar voren doet komen. Op de meeste verhalen van jezuiteten-gruwelen, die in zijn tijd de ronde deden en waarvan wij er boven enkele schetsten, evenals op de strijd tussen de jezuiteten en de jansenisten gaat hij nader in. Het is opvallend, dat we in de recensies van werken, wier auteurs jezuiteten waren (45), minder passages aantreffen, die een veroordeling van de betreffende jezuitet of de orde inhielden, als elders. Veeleer lokten dus werken van derden Rabus uit, zich in negatieve zin over de jezuiteten te uiten.

De oorzaak hiervan is mogelijk het feit, dat de meeste door Rabus gerecenseerde werken van de hand van jezuiteten primair een - profaan - wetenschappelijk karakter hadden en daardoor op zich weinig aanleiding gaven tot polemiek tegen de jezuiteten als zodanig; anti-jezuitetische passages in de werken van derden daarentegen boden Rabus in het algemeen een welkome aanleiding, daarop nader in te gaan of juist een dergelijke passage in zijn recensie van het betreffende werk in het bijzonder te accentueren.

Zijn visie op de ontwikkeling en de grondslagen van de orde, zoals ze in de regel zijn neergelegd, geeft Rabus bij de bespreking van een werkje, dat deze regel bevat (46):

"Het Gilde van de geestelijke werkbazen, die Ignatius Loyola voor hunnen Aartsvader erkennen, heeft het geluk gehad, dat het, sedert den tijd van nog geen anderhalf eeuw, in weêrwil van hare benijders, een opkomst kreeg, welke met aanwas van jaren der maten is aangegroeid, dat het, boven alle oude en nieuwe neringen van 't geestelijk ambagt, onder de Pausselijke Alleenheerssing, in magt, en rijkdom opgestegen, eindelijk Vorsten en Koningen tot hare voorstanders heeft gemaakt. Wat zegge ik, voorstanders? De Hoofdlieden van 't Loyolijtsch gilde hebben met schrander beleid, moed, en onvermoeiden arbeid, hunne maatschappij, onder den titel van Jezus naam, tot zoo hoogten top van hoogachtbaarheid opgevijselt, dat gekroonde hoofden na hun aanzigt omzien. Meer heeft men zig te verwonderen over de onvoorzigtigheid der Wereldbeheerschers, die dit geslagt der Sprinkhanen over al in hunne landen, daar ze willen weiden, plaats ruimen, als over de verbreiding en grootheid der Sprinkhanen zelve" (pp. 317/318).

Door een strenge selectie-procedure laten de jezuiteten slechts diegenen tot de orde toe, die tot vergroting van haar macht bijdragen:

"Zy lieten niemand aan boord, dan die magtig was te volvoeren daar hy t' sloop quom; of ten minsten, dien zy voor zoo hebben-noten p. 225-227

lyk en leerzaam aanzagen, dat z'er eerlang goeden dienst van konden trekken: en dit valt zoo wel uit, dat zy in hunne maatschappy Mannen hebben, in alle wetenschappen ervaren, elk in dat stuk der wetenswaardige dingen, waar toe zijn vernuft meest geneigd is. Dus zijn zy bequaam om landen en zeen te doorreizen, en in de vergelegenste gewesten buiten Europe den Jezuijtschen naam beroemd te maken" (pp. 318/319).

Blinde gehoorzaamheid is volgens Rabus de hoogste deugd in de orde. Een brief, door Ignatius zelf geschreven en in genoemd werkje achter de regel afgedrukt, moet dit bewijzen:

"Daar in verheft hy de Gehoorzaamheid, die de broeders aan hunnen Oversten schuldig zijn, boven alle andere deugden, als zijnde van Jezus geboden, die zelf gehoorzaam is geweest tot de dood, ja tot de dood des kruis (zulke klemredenen gebruikt Loyola) en van een deel zoo genaamde Santen ten Hemel toe geprezen. Om hier van af te scheiden, want men zou van dat geteem der gehoorzaamheid ligtelijk walgen; Vader Ignatius, of de Schrijver van dezen brief, begeert en vermaant de Broeders dat zy het bevel van hunnen Oversten zoo moeten gehoorzamen, als het bevel van God, en van 't Katholyk Geloof, met een blinden drift van te willen gehoorzamen (ik vertale de eigene woorden) zonder eenig het minste onderzoek" (p. 320).

Direct hierop aansluitend, in het volgende hoofddeel, bespreekt Rabus een werk, dat de schandelijkheid van de leer der jezuiteten duidelijk moet maken. In Leiden verscheen in 1698 de Latijnse vertaling van een werk van de Engelse hofprediker en rector van het Magdalena-college in Oxford Thomas Pierce (47) (1622-1691) onder de titel: "Primitiva regula Reformationis ad vindicandam vere antiquam Ecclesiam contra novitates Romae". Bijgevoegd was een tractaat, dat door middel van citaten uit de geschriften van de jezuiteten zelf wilde bewijzen hoe verderfelijc hun leer was. De titel luidde: "Aphorismi Doctrinae Jesuitarum, & aliorum Doctorum Pontificiorum, quibus verus Christianismus corrumpitur, Pax publice turbatur, & vincula Societatis humanae dissolvuntur, ex ipsis Pontificiorum scriptis, dictis, & ex actis publicis" (48). Het tractaat stamt waarschijnlijk niet van Pierce, maar is enkel, zoals in de zestiende en zeventiende eeuw wel vaker gebeurde, bijgevoegd, omdat het een soortgelijc onderwerp behandelt:

"OM de gelijkheid der stoffe, volgt achter dit werkje een bondeltje Zetregels van de leeringen der Jezuiten, welke zoo schandelijk zijn, dat men die niet zonder deernis teffens, en verfoejing kan lezen" (p. 325).

In Rabus' recensie van dit laatste werkje, komen al dan niet vermeende leerstellingen van de jezuiteten ter sprake over de onfeilbaarheid van de paus, de ontbindbaarheid van verdragen met niet-katholieken, de geoorlooftheid van vorstenmoord en het gebruik van equivoque woorden om voordelen voor de kerk te behalen:

"Des Schrijvers oogmerk is, uit de Schriften van die quanten (thans al te veel door de gansche wereld verspreid) te verklaren, dat de Jezuijtsche leer daar alleen op toelegt, om den Godsdienst, en alle wereldsche regeringen, 't eenemaal tot den grond toe te verderven.

Zy stellen vast, dat de Paus geenszins dwaalt, schoon de gansche wereld het regte pad mis liep. Ja 't welk den Christenen noten p. 227

een gruwel moet wezen, dat de H. Schrift niets meer bewijst, als de Paus gelieft goed te vinden.

Zy stellen vast, dat men de Verbonden, tussen Roomsche Vorsten en Onroomsche mogendheden gesloten, voor kragteloos, en van geener waarde mag houden, schoon ze zelfs met eede bevestigd waren, zoo wanneer de Roomsche kerk, daar meê maar eenigzins is benadeeld; gevolgelijk, dat de Vrede, wel eer in Duitschland, tussen hen en die van den hervormden Godsdienst, gesloten, geenzins verplicht: zulks dat men, als de tijd geboren is, zonder aanzien van gemaakte verbonden, dezelve vry mag uitroejen, ten zy daaruit voor de Roomschegezinden grooter zwaarigheid te duchten was.

Zy houden staande, dat men een Koning, voor Tyran verklaard, vryelijk den hals mag breken, en dat het den onderdanen geoorloft is, hunnen Vorst, voor ketter gedoemd, van den troon te schoppen; zelfs door vergift, als zijnde het veiligste middel, uit de wereld te helpen: wanneer ook de Paus regt heeft, om het rijk van Kettersche Vorsten, naar zijn welgevallen, aan anderen te schenken.

Zy, Jezuijten, leeraren, dat het den Roomsgezinden vry staat, de Ketters niet alleen door dubbelzinnige woorden te misleiden, maar ook hunne eigen Roomsche Overheden te foppen: veel meer dan de onderdanen. Zulke streken worden by haar met den eerlijken naam van voorzigtigheid gedoopt.

Den Schrijver geeft in een naredeu bescheid, waarom hy, tot bewijs der vorengemelde zaken, alleen oude Jezuijtsche Schrijvers heeft aangetrokken. Vervolgens maakt hy een beschrijving van den oorsprong en opkomst der Jezulten, zoo luttel tot hun eer, dat zy niet veel zwarter konnen werden afgeschildert, als zy hier voorkomen: want wat kan afschuwelijker staan, dan Keurbenden (Legioenen) des Sathans, om dat zy vele zijn? Wat is vervaarlijker als die bloedige Schrikgedrogten, van welke Johannes in zijn Openbaring spreekt? met nog een deel

(...)

Snoë beesten, leêge buiken,
Kloostervogels meen ik.

Eerst wierden de Jezuiten, om dat zy een quaden reuk hadden, van den Paus ondergehouden: dog daar na volgden uit hun maatschappy zoodanige quanten, die Roome beter in haar kraam te pas quamen: een gebroedsel, dat ik hier by die maats zie vergeleken, welke van Christus genoemd worden

(...)

Het booze en overspelige geslagt.

Om kort te gaan, hier staan vier booze gevoelens van de Heeren Jezuiten, en hunne medestanders, aangewezen. I. Zy zondigen tegen God, om dat zy Hem alleen niet aanroepen. II. Zy zondigen tegen Christus, om dat zy Hem alleen niet voor een 's zondaars heil erkennen. III. Zy doen de volmaaktheid van Gods Woord te kort, om dat zy daar menschelijke grollen bylappen. IV. Zy mishandelen de Bondsteeken (Sacramenten) op velerley wijzen. Daar dan eindelijk by komt, dat hunne beleving al-zoo verderffelijk als hunne leere is" (pp. 325-328).

In de recensie van de Franse vertaling van de Hoveling (49) van de jezuit Baltasar Gracián (50) (1601-1658) komt Rabus opnieuw op de jezuiteten-moraal te spreken:

noten p. 227

"Dat 'er schrandere, nutte, en noodige leeringen in gevonden worden, zal niemand ontkennen, maar of sommige niet beter een snedig Jezuit, als een waar Christen passen, laat ik den lezer oordeelen.

Waar toe meer woorden?

Vorsten, Dienaars, Klerken, Leken

Konnen leeren fraaje streken

Vit dit boek van Graciaan

Hebt g'er lust toe? vat het aan" (pp. 247/248)

Voor de sluwheid van de jezuiteten meent Rabus door middel van een exempel te moeten waarschuwen; uit de "Schatkamer der uitgelezenste Historien . . .", een boek, dat in 1697 te Amsterdam was verschenen (51), drukt hij het derde verhaal integraal af:

"Te Bassain, een stad in Indostan, kreeg een Zwartinne, die aan een haar's gelijken Kaffer, of Zwart, getrouwd was, een wit kind. Men meent, dat ze haar hart wat opgehaalt had met een Portugeesch soldaat; want in de meeste plaatsen, die de Portugijzen in Indiën bezitten, gebeuren niet weinige zulke minnesnoeperijtjes.

De Kaffer, ziende een kind, dat hem in verw niet geleek, wilde zijn vrouw te lijf, en zou haar den nek gebroken hebben, waren d'er geen andere wijven voorgeschoten. Een van de wijven, die de kraamvrouw in barensood hadden bygestaan, liep na 't huis van de Jezuiten, en bad Vader Thomas La Bare (52), die een langen wjl bestierder van zijne Geestelijke medebroeders te Agra was geweest, dat hy dog eens by den vergramden Kaffer wilde komen; dewijl ze wist, dat de Kaffers zonderlinge eerbied voor de Jezuijtsche maatschappy hebben. Vader Thomas quam met een van zijne broeders aanstappen, en, hebbende de reden van des Kaffers grimmigheid aangehoort, wist hem tot geen bedaren te brengen. Eindelijk bedagt hy een fraaje vond. Hy vraagde den Kaffer, of hy hoenderen had, en onder die een zwarte Henne? De Kaffer zeide, genoeg zwarte hennen te hebben. Aanstonds wierd'er een gehaald, en de Jezuijt hervraagde, in aller tegenwoordigheid, van wat verw de eyeren waren, die deze zwarte Henne leide? De Kaffer moest zeggen witte. Zoo zijt gy dan, sprak Vader Thomas, botter als dit dier: want zoo deze zwarte Henne u witte eyeren legt, waarom wilt gy niet, dat uw vrouw, welke zwart is, u ook een wit kind bare?

Door deze gelijkenisse wierd de gramschap van den Kaffer gelist. Hy ging de moeder en haar wicht omarmen, en men hoorde hem van de zaak niet meer spreken.

Waar weten de Papen geen raad toe?" (pp. 175-177).

Een buitengewoon genoegens chept Rabus erin de jezuiteten bespottelijk te kunnen maken; hij geeft dan ook door zijn toevoeging op ondubbelzinnige wijze blijk van zijn instemming met Theodor Beza's krasse uitspraak over de jezuiteten (53):

"Nimmer hoorde ik de Jezuijten zoo slegt afgeschilderd als met de woorden van Beza, alhier pagina 343 gemeld; ultimus satanae anhelantis crepitus, dat is, de laatste scheid van den zwoegenden satan. Aardig!"

noten p. 227.

Ook in het zeldzame geval, dat Rabus een jezuet van domheid kan be-
 tichten en daardoor belachelijk maken, doet hij het met zichtbaar genot.
 In het uittreksel van het eerste deel van de "Nouveau Voyage d'Italie"
 ('s-Gravenhage 1691) van Maximilian Misson (54) (gest. 1722) vertelt
 hij over München:

"De Jesuiten hebben d'er ook een Boekzaal; maar de geestelijke
 broeder, die den reiziger en zijn gezelschap daar in leide, was
 zoo bot, dat hy niet wist, wat volk de Paters (d'Oudvaders)
 waren, toen zy hem na hunne boeken vraagden. Wie hadde ooit
 geloofd dat men zulke ezels onder de Jezuiten vond? De zot be-
 gon, op 't vragen na de boeken der Patres, alle de Paters van
 zijn Konvent te noemen" (pp. 192/193).

Alle andere passages, die in de Boekzaal op de jezuiteten betrekking hebben,
 betreffen bijna zonder uitzondering hun activiteiten in de verschillende
 landen, in het bijzonder hun inmenging in de politiek. In dit verband ko-
 men vooral Frankrijk en Engeland naar voren. In zes uittreksels behan-
 delt Rabus de vier delen van de "Historie der Gereformeerde kerken van
 Vrankrijk" (55) van Elias Benoit (56) (1640-1728). Het eerste uittreksel
 handelt over de verbanning der jezuiteten naar aanleiding van een aanslag
 op Hendrik IV en de praktijken van de biechtvader van de koning, de
 jezuet Coton:

"Tussen beiden is my ontschoten te zeggen, dat de Jezuiten
 uit het rijk waren gebannen, ter zake dat een hunner scholieren,
 een jongen luttel meer dan zestien jaren oud, den Koning met
 een tweesnedig mes in zijn eigen Hof van Louvre binnen's ka-
 mers een moordsteek had willen brengen, die, op den buik ge-
 munt, zoo als zijn Majesteit nog gelaarsd (dit voeg ik 'er uit
 Hoofd by) met het buigen zijn's lichaams eenige heeren ver-
 wellekomde, op de tanden afsteuite" (p. 442).

"Aan het einde dezes boeks staat een aardige afschildering
 van den Jezuijt Kotton, vent van een bedriegelijken Jezuijt-
 schen geest, en die den Koning zoo wist te beguichelen, dat
 hy hem zijn biegtvaer maakte, van welken tijd af de Fransche
 Koningen altijd Jezuijtsche biegtvaers gehad hebben" (p. 449).

De jezuiteten hebben de koning in hun macht:

"Ja de Lojolijten waren hem nu zijne meesters geworden, en hy
 darde die troggelboeven niets weigeren, wat en waar zy het
 eisten, niet tegenstaande ze hem verrieden, en zijn eigen biegt-
 vaer de dommekragt Kotton overtuigd was, de geheimen, die de
 Koning in den biegt geopenbaard had, in het ligt gebragt te
 hebben" (p. 451).

Het tweede uittreksel van dit werk brengt de jezuiteten in verband met de
 moord op Hendrik IV; de moordenaar Ravallac had tevoren de jezuet
 d'Aubigny (57) in de biecht zijn plan medegedeeld. In dit verband betit-
 elt Rabus het biechtgeheim als:

"... dien vervloekten Jezuijtschen grondregel, dat een Biegt-
 paap het gebiechte, al hing' er eenes Vorsten leven aan, niet
 mogt openbaren; en dat die leere goed en Christelijk was"
 (p. 7).

De vier overige uittreksels van de Historie bevatten enkele passages, die
 de houding van de jezuiteten tegen de Franse gereformeerden zelf, belich-
 ten. Vooral de jezuet Bernard Meynier (58) (1604-1682) en zijn geschrif-
 ten, met name zijn:

"De l'execution de l'edit de Nantes et le moyen de déterminer, dans chaque province le grand differend et ses principales suites par les actes des synodes de la religion pretendue reformée, par lesquels l'on fait voir à Nos seigneurs les commissaires executeurs de l'Edit dans tout le gouvernement de Languedoc et pays de Foix, que dans le seul diocese de Mismes, les pretendus reformés ont maintenant plus de lieux d'exercice qu'ils n'en avoient dans trois provinces, Bas-Languedoc, Sevennes et Vivarez, quand l'édit de Nantes fut publié; et qu'après la publication du même Edit, et contre les defenses qui y sont faites, ils ont établi l'exercice public de leur creance en plus de deux cents lieux où par consequent, il doit être condamné",

dat in 1662 te Pezenas was verschenen (59), moeten het ontgelden:

"De schaamtelooze Jezuijt Meynier stookte met mond en pen dit vier aan; spitsvindiglijk ter betwisting voorstellende, of de Gereformeerden godsdienst alleen geduld wierd, en sterk gezet op de knibbeling over het onderscheid, dat 'er was tussen tolerer (dulden) approuver (goed keuren) en permettre (toelaten). Hy, snoode muggezifter, wilde in zijn boek beweren, dat 'er zesderley regt was, waar op de oeffening van der Gereformeerden godsdienst steunde. Ik bidde u, lezer, zie hier, hoe fijn de boosheid zig tegen de onnoozelheid weet te kanten, als ze aan hoger wal is;

Al zou ze een haar in tienem klieven.

Elk woord pluist de haarklover uit, en duid het ten booste, ja zijn geheele boek komt ons in zijnen t'zamenhang voor als een aaneenschakeling van dwarsdrijverijen, en bedriegelijke voorstellingen, om de kerk en godsdienst der Gereformeerde te bekladden, hunne voorregten door quade uitlegging van de woorden des Edikts te verminderen, en de plegtiglijk gegevene ervryheden te ontstelen" (pp. 210/211).

Aan het hof wenden de jezueten hun invloed aan ten nadele van de Franse protestanten:

"Terwijl de Gereformeerde, aan alle kanten beknibbeld, hun geduld oeffenden, wierden door de Jezuiten aan 't Hof middelen opgegeven om hen veel doodelijker slagen toe te brengen: de Koning, van oorlog ontlast, wilde nu dat zijn afgevaardigde te Geneve de Mis zoude laten doen, en na zoo menige Raadsvergadering als 'er te hoof gehouden was, volgde byna telkens het sluiten van d'een of d'ander Kerk" (p. 26).

Aan de vervolgingen en martelingen, die de Gereformeerden lijdten, belevten zij zichtbaar genoeg:

"Het uitroeyen van Kerken, en Hooge Scholen, 't hangen en raëbraken van Predikanten, vermaakte d'oogen der Jezuiten, en 't streefde die moordgretige hunne ooren,

Wanneer ze hoorden de vervareljke donders,
Der godvergetene en verduivelde Dragonders" (p. 455).

De "Histoire du Regne de Louis XIII" van Michel le Vassor (60) (1646-1718), waarvan het eerste deel in 1700 te Amsterdam verscheen en in de Boekzaal van mei/juni 1701 besproken werd (61), maakt nog melding van geschillen tussen de jezueten en de Sorbonne en een daaruit voortvloeiend conflict met de pauselijke nuntius:

noten p. 228

"In de Sorbonne wierden de Jesuiten niet na hun zin gehandelt, die al te breed tot lof van hunnen Ignatius Lojala (!) opgaven, en daar over van de Sorbonne Gecensureert wierden; onder vele andere wierd ook dit voor Ketters verklaart, dat de Paus een wettige nazaat van Iesus Christus is: waar op dan volgt een omstandig berigt van Ignatius, wat de Jesuiten al van hem zeggen en roemen, en van d'andere zijde, wat hy in der waarheid voor een man geweest is: d'inwoonders van Troyes in Vrankrijk hebben de Jesuiten in hun Stad niet willen aannemen; ook heeft d'Universiteit zig tegen derzelve ordre aangekant, al hoewel 't eerste ontwerp der Jesuïtsche instelling in haar schoot geteelt was, maar zy zagenze (!) aan voor een gedrogtelijke beboorte, daar over zeer veel te doen was; en dit doet hunne bedrijven hier in het breede vertoonen" (pp. 454/455).

In Rabus' uitlatingen over het bedrijf der jezuiteten in Engeland vinden we dezelfde beschuldigingen terug, die in die tijd in heel Europa de ronde deden; de jezuiteten Henri Garnett (62) (1555-1606), de provinciaal in Engeland, en Oswald Tesimond (63) (1563-1635) zouden deel hebben gehad aan de aanslag op het Londense parlamentsgebouw in 1605, of er op z'n minst "sub sigillo confessionis" van geweten hebben; daarnaast werd de jezuiteten algemeen verweten Jacob II naar hun hand te hebben gezet en zich onder zijn regering aan talrijke politieke manipulaties te hebben schuldig gemaakt. Rabus was op dit laatste al in 1689 uitvoerig ingegaan in een gedicht op de "Glorious Revolution", dat onder de titel "Verlost Britanje" in de categorie "Heldendichten" van Rabus "Gedichten", in 1741 door zijn zoon uitgegeven (64), was verschenen. Daarin had hij de jezuiteten betiteld als:

"Een schelmsch doorslepen en gevaarlijk gebroed,
Snood afericht op list, boosaardig en verwoed:
Niet onbedreven in goë konsten en geleerdheid,
Maar als geboren tot twistvoedende verkeerdheid,
..." (pp. 125/126).

Onder de bescherming van de Roomse Jacob konden ze in Engeland in alle openlijkheid werken. Ze wilden de koning zelfs tot lid van de Societeit maken:

"Hy moet gehuldigt zyn, en wettig ingeschreven
In 't Jesuwytischen boek, om nu voortaan te leven
Als Lid dier Maatschappy: op dat de stapel van
Hun goë verdiensten Hem (õ blindheid helpen kan
Hierna in d'eeuwigheid" (p. 130).

De strenge wetten tegen het "Papendom" worden verzacht; de jezuiteten willen allen tot de moederkerk terugvoeren. Gelukkig wordt echter erger voorkomen (65).

Het aandeel van de jezuiteten bij de aanslag op het parlamentsgebouw komt in de Boekzaal verschillende keren ter sprake. In de recensie van het tweede deel van de reeds eerder genoemde "Nouveau Voyage d'Italie" ('s-Gravenhage 1691) (66) wordt bericht, dat Garnett bij de jezuiteten in Rome als martelaar wordt vereerd:

"... ik zal alleen aantekenen, dat onze reiziger in de groote zaal van de Jesuiten, de schilderyen van alle de Jesuïtsche martelaars (want wat gezindheid is 'er dog, die geen martelaren heeft?) heeft gezien, en onder die den verrader Garnet, in Engeland om de bekende verradery van 't buskruid gehangen, en gevierendeelt. Aan zijn zijde staat afgebeeld een Engel, die

noten p. 228-231

hem moed in 't lijf spreekt, en den hemel open toont.
Quantum religio potuit suadere malorum!

Dat is

Wat raad gewaande Godsdienst niet
Den menschen boosheid en verdriet!"

(pp. 345/346).

De buskruit -aanslag wordt ook vermeld in de eerste recensie van de "Historie der Gereformeerde kerken van Vrankrijk" van Benoit (67). In de Boekzaal van juli/augustus 1697 bespreekt Rabus na elkaar twee werkjes, die zich met Engeland onder Jacob II bezighouden. Het eerste is van de hand van een jezufet, een zekere Pierre Joseph d'Orleans (68) (1641-1698), en verscheen in 1695 in drie delen te Parijs onder de titel:

"Histoire des revolutions d'Angleterre, depuis le commencement de la Monarchie. Par le Père d'Orleans de la compagnie de Jesus" (69);

het tweede stamt van een zekere E. B., achter welke initialen zich volgens Rabus Ez(echiel) Burrige (70) verschuilt. De titel ervan luidt:

"Historia nuperae rerum mutationis in Anglia, in qua res a Jacobo Rege contra leges Angliae & Europae libertatem, & ab Ordinibus Angliae contra Regem patratae, duobus libris recensentur" (Londen 1697) (71).

De jezufet d'Orleans is met betrekking tot Jacobs abdicatie van mening, dat Jacob vanwege de godsdienst, door het volk gedwongen, het land moest verlaten. Rabus reageert:

"Nu vrage ik mijnen lezer eens, of een papetong niet durft te zeggen, al wat hem zijn gal opgeeft? zeker ik verwondere my niet, dat Vader d'Orleans in een voorberigt voor dit laatste stuk den lezer poogt in te nemen, door een verhaal van de oorspronkelijke bewijzen, uit welke men van de waarheid zijner historie kan verzekerd zijn" (p. 102).

D'Orleans beweerde, alles uit Jacobs eigen mond vernomen te hebben. Burrige daarentegen spreekt meer naar de zin van Rabus:

"Zulks dat, zijn's erachtens, de Koninklijke kroon met geen schelmsche handen van onderdanen Jakob ontnomen is (gelijk de venijnige tongen der Jezufeten het Engelsch volk darren te last leggen) maar dat Jakob van zelf, of ten minsten ongedwongen, het rijk verlaten heeft" (p. 108).

Dat de beschuldigingen aan het adres van de jezufeten, voor zover het hun handelen in Engeland betreft, Rabus instemming vinden, toont een passage in de bespreking van Nikolaas Vrijburgs (72) "Auriaca Manus Victrix ..." (Leiden 1698) (73):

"Hoe de gemelde Jakob, in zijn's broeders Karels plaats, ten Britschen Rijkszetel trad, word hier met een scherpgepunte penne verbeeld, en het gebroedsel van Lojola krijgt felle steken, niet zonder gewigt van redenen" (p. 454).

Aan de praktijken, die de jezufeten in hun missies bezigden, wijdt Rabus enkele woorden. In een bespreking van een boek van de jezufet Philippe Avril (74) (1654-1698) getiteld:

"Voyage en divers etats d'Europe & d'Asie, entrepris pour decouvrir un nouveau chemin à la Chine. Contenant plusieurs remarques curieuses de Physique, de Geographie, noten p. 231

d'Hydrographie, & d'Histoire. Avec une description de la grande Tartarie, & des differens peuples qui l'habitent" (Parijs 1693) (75)

schrijft hij:

" 't is Bekend, hoe diep het gezelschap der Jezuiten in 't rijk van China is ingedrongen, en, onder voorgeven van 't Euangely aan de Heidenen te verkondigen, niet ophoud haar nest aldaar te bewaren, door 't geduerig uitzenden van hare medebroeders, dewelk best weten, wat daar mede beoogt word. Daarom geeft deze Schrijver zijn reisverhaal in 't licht, gelijk hy betuigt, ten dienst van zoodanige geestelijke bekeerders; ..." (pp. 106/107).

In de Boekzaal van januari/februari 1693 noemt Rabus in het boeknieuws een werk, dat de geschillen tussen de jezuiteten enerzijds en de Dominicanen en Franciscanen anderzijds met betrekking tot de aanpassings-tactiek van de jezuiteten in China en het feit, dat zij de Chinese voorouderscultus ook de pas-bekeerde christenen toestonden, schijnt te behandelen:

"Histoire des differens entre les missionnaires Jesuites d'une part & ceux des ordres de S. Dominique & de S. François de l'autre: touchant les cultes, que les Chinois rendent à leur maitre Confucius, a leurs ancestres, & à l'Idole Chin-hoan" (1692) (76).

Volgens Rabus is het boekje "het VI^{de} stuk van de morale pratique des Jesuites" (77).

De jezuiteten proberen ook door list de Thomas-christenen van Malabar onder de macht van de paus te brengen, zoals Rabus in zijn recensie van "The history of the Church of Malabar ..." (Londen 1695) (78), door Michael Geddes (79) (± 1650-1713), een anglicaans geestelijke, die lange tijd zielzorger van de Engelse factorij in Lissabon was geweest, uit het Portugees vertaald en aangevuld, weet te berichten:

"Van dien tijd af vonden zy (= Portugezen) 'er naamrollen van Martelaars, Santen en Santinnen, samt eenige oude bewijzen van de pligt der aalmoesseniers, en verzekering van door milde geldgeving in 't Paradijs, of door karigheid in de Hel te geraken. Achter welke fraaije zaken verrigt te hebben, met hulpe van geestelijke quanten, en zonderling de Jezuijten in 't jaar 1587, wierd 'er tot geen ander einde van de bekeerders gearbeid, als om den Roomschen Voogd voor wettig Opperheer der Malabaarsche Christenen hier op aarde te doen hullen, en de heerschappy van dien grooten Baas ook over zee vast te stellen" (p. 539).

Een belangrijke plaats onder de passages in de Boekzaal, die op de jezuiteten betrekking hebben, nemen Rabus' uitlatingen over de strijd tussen de jezuiteten en de Jansenisten in. Het uitvoerigst wordt dit geschil uit de doeken gedaan bij de bespreking van Melchior Leydeckers (80) (1642-1721) boek:

"De historia Jansenismi libri VI., quibus de Cornelii Jansenii via & morte, nec non de ipsius & sequacium dogmatibus disseritur" (Utrecht 1695) (81).

Het werk "geeft ons een schetse van al het stormen der Jezuiten tegen de Jansenisten en wederom van de Jansenisten tegen de Jezuiten byge-noten p. 231

loof omtrent den dienst van Maria" (p. 200). Bij Jansenius' benoeming tot bisschop van Yperen hadden de jezuiteten in een smaadvers een anagram van zijn naam gemaakt: "Calvini sensus in ore est"; zij vielen zijn boek Augustinus aan. Hij op zijn beurt had hen, niet ten onrechte volgens Rabus, van Pelagianisme beticht. Het meest verfoeilijk is echter hun zedekunst; het probabilisme wordt gehekeld en Pascals "Lettres Provinciales" opgehemeld:

"Hier tegen zien we nu voor oogen gesteld het goddeloos Jezuijtsch gevoelen van de bewijsselijkheid, van Paschal braaf gehekeld, en over lang van de Jansenisten. Wil iemand leeren wat de Jezuiten de naam van probabilis opinio (bewijsselijk gevoelen) geven, hy leze p. 501 tot 506.

Hatelijk is der Loyoliten leere van de zonde, uit hun schriften aangewezen; en hun filozofische zonde, samst hunne stellingen van de liefde Gods, en de liefde des naasten, zijn bequaam een eerlijk man te doen schrikken.

En dit belangt de Jezuijtsche zedekunde. Even zoo verfoeyelijk is hun oeffenleering van den Christelijken Godsdienst in meer als een stuk.

Afgodendienars zijn ze omtrent Maria, gelijk de Jansenisten met scherp verwijt uit hunne schriften plat bewijzen, dat ze Maria verre boven Christus stellen. Dat is nog alles niet. Doemelijk zijn ze in hunne staatsregelen, en 't is te verwonderen hoe gekroonde hoofden een volk konnen dulden, dat zulke heillooze gronden tot Vorstenmoorderyen legt als hier word aangetoond. Zie maar wat de Jezuijt Santarel (82) durft blaffen pagina 538.

Niet alleen doemde de Sorbonne te Parijs het boek van dien Santarel, maar ook het Parlement deed de Loyolijten voor haar verschijnen, en hoe zy zig wrongen, zy moesten vinger op den mond leggen; 't welk den Hoofdman van hun gilde Vander Kotton zoo ter harte ging, dat hy van spijt storf.

De Heer Leydekker hier mede niet vergenoegd, wijst aan, dat de gansche hoop der Jezuiten van een Vorstenmoordenden aart is. Men leze slegts de XII stelssels van Baronius" (pp. 213/214).

De jezuiteten willen Jansenius' leer bij de paus verdacht maken: de Jansenisten zouden ketterijen en dwalingen verdedigen:

"Dit vertoonen de Jezuytsche bazen insgelijks met IX trappen, welker eerste is, dat hy een navolger van den reedsgenoemden Bayus is, die alle gronden van God en zijn dienst bombardeerde. Deze heeft XII bewijzen.

De tweede raakt des menschen vryheid, weder uit Bayus enz: en met een woord gezegd, Lojolaas zonen kraben hier weder op, al wat dien in man gedoemd is: en daar meê vellen zy hun oordeel, gevestigd op de Pauselijke vonnissen" (p. 216).

Een tweede boek uit deze categorie, dat eveneens het leven van een der jansenistische voormannen beschrijft, de "Histoire Abregée de la vie & des ouvrages de Monsr. Arnauld ..." (Keulen s. a.) (83) van de hand van Quesnel, dat in 1695 anoniem was verschenen (84), is in dit opzicht minder uitgebreid; typerend is wel de waarschuwing, dat het gevaarlijk is over hen te schrijven, die door de jezuiteten gehaat worden:

"In de voorreden, zijnde een kort ontwerp van dit gansche werk, wordt aangetoont, hoe gevaarlijk het is, in deze onze dagen, noten p. 231

waar in de Jesuiten door een overstromend geweld alle Roomsche magten der aarde t'eenemaal beheerschen, van zulk een te schrijven, dien zy doodelijk gehaat hebben" (p. 159).

Na al deze aspecten van Rabus' negatieve houding ten opzichte van de Societas Jesu mogen ook enkele voorbeelden van waardering voor het werk van jezufeten volgen. Vooropgesteld zij echter, dat deze waardering steeds primair het individu en zijn werk geldt, het lidmaatschap van de orde is daarbij van ondergeschikt belang; woorden van waardering voor de orde heeft Rabus nergens kunnen opbrengen. Athanasius Kircher (85) (1602-1680), een uitermate veelzijdig jezufet, die zowel in de wiskunde, de natuurkunde, de biologie en de kosmografie als in de filosofie, de filologie, de archeologie en de geschiedenis thuis was, is voor Rabus "de beroemde Kircherus" (523), zoals hij in de recensie van de "Via Regia ad omnes scientias & artes" (Neurenberg 1691) (86) van de jezufiet Kaspar Knittel (87) (1644-1702) doet uitkomen. Nog openlijker geeft Rabus blijk van zijn bewondering voor sommige werken van Kircher in de recensie van de "Pinacotheca imaginum illustrium doctrina vel ingenii laude virorum, qui, auctore superstite, diem suum obierunt. Editio nova ..." (Leipzig 1692) (88) van Janus Nicius Erythreus (= Giovanni Vittorio Rossi) (89) (1577-1647). In Rossi's boek komen onder andere brieven van Kircher aan Quirinus Kuhlmann (90) (1651-1689) voor. Met een verhaal, dat Kircher in een van deze brieven te berde brengt, en dat over een wonderkind handelt, dat zijn grote geleerdheid, door toedoen van de duivel verkregen, verliest en zowel zichzelf als zijn leermeester in het ongeluk stort, kan Rabus het, hoewel hij moet bekennen, sommige werken van de auteur zeer te schatten, niet eens zijn:

"Behoudens d'eere, die ik voor sommige schriften van den Heer Kircherus hebbe, schijnt my die geheele historie van 't ongeluk zoo des meesters, als des jongens geheel valsch, dewijl ik niet kan gelooven (en ik meine niet dat het my iemand ooit zal bewijzen) dat de duivel machtig is een mensch geleerdheid, konsten, of wetenschappen by te zetten" (p. 92).

Naast deze en andere lovende uitspraken over Kircher valt verder te concluderen, dat Rabus ook de jezufet Dionysius Petavius (Denis Petau) (91) (1583-1652), die vooral als chronoloog en filoloog bekend werd, weet te schatten. Dit komt vooral naar voren in de recensie van een uitgave van Petavius' beroemde boek "Rationarum temporum" (Franeker 1694) (92):

"De naam van dezen Franschen Jezuijt, in den jare 1652, oud 69 jaren, te Parijs gestorven, is by de geleerde met reden hoogachtbaar, dewijl hy in zijn leven wisse preuven van zijne groote kennis en wijsheid heeft gegeven, die den nakomelingen konnen baten" (pp. 477/478).

Van een andere jezufet, die zich eveneens met de tijdrekening bezighield, de Fransman Jean Hardouin (93) (1646-1729), vermeldt Rabus in het boek-nieuws van januari/februari 1696 met grote achting een werk over de Herodespenningen, waarschijnlijk: "Chronologiae ex Nummis antiquis restitutae prolasio de Nummis Herodiadum" (Parijs 1693):

"Te Leipzig is herdrukt het Latijnsche werkje van de Herodes penningen van den zeer geleerden en fieren Jezuijt Joannes Harduinus, als een voorloper van het verbeteren der tijdrekeningen uit de oude penningen in 4." (p. 181).

De Franse prediker en jezuet Timoléon Cheminais de Montaigu (94) (1652-1689) wordt geprezen, omdat hij zijn preken niet met citaten uit de kerkvaders heeft doorspekt (95):

"Ik bedriege my, zoo onze Jezuijtsche Preker hier niet fraaijelijck den middelweg houd, en ben te meer bewogen tot het doorbladeren zijner vertoogen (hoewel de stoffe van sommige my gansch onsmakelijk is) omdat in een voorberigt gezegt word, als tot verschooning van 's mans jonge jaren, dat hy niet vele Oudvaders heeft gelezen. Eer hebbe zijne hand. Hy behoeft zijn gezeg met de reeds slenterige bloemen van eenige der zoo genaamde Oudvaderen niet op te schikken, die rijk genoeg van hem zelven is, en mogelijk in tijds bespeurt heeft, hoe gezogt het tooisel van sommige dier schrijvers is" (p. 368).

Interessant is in deze samenhang zeker ook de recensie van een werk tegen de heksevenprocessen:

"Cautio criminalis, seu de processibus contra sagas liber, Magistratibus Germaniae hoc tempore summe necessarius, praeprimis consiliariis & confessariis principum, Inquisitoribus, Judicibus, Advocatis, Confessoribus reorum, Concionatoribus, aliisque lectu utilissimus" (96),

waarvan Rabus de uitgave, die in 1695 te Solsbach verschenen was, benutte. De auteur van dit werk, die de recensent overigens niet kende en waarvan hij enkel wist, dat het "een Roomsgezind Priester" (p. 274) was, is niemand minder dan de beroemde Duitse jezuet Friedrich Spee (97) (1591-1635). Rabus waardeert het werk zeer en prijst, zonder het zelf te weten, een jezuet in de meest oprechte bewoordingen:

"De man heeft voorwaar geen ongelijk, dat hy, als een Roomsche Katholijk, het Hexen- en Tooveraarsbraen voor een van de grootste schandvlekken acht, die zijn geloof, en 't Hoogduitsch volk niet ligtelijk zal afwisen. Gezegend moet dan deze Schrijver zijn, zoo Paapsch als hy is, by aldien hem God nog 't leven geeft, anders wensche ik, dat het zijn ziele wel ga.

Was my zijn naam bekend, 'k gaf hem d'eere (zoo anderzins mijn geringe dichtery magtig is iemand eenige eere by te zetten) van in byzonder digt zijn lof te vermelden voor d'ooren van Nederland,

Al zoud 't de nijd zig belgen" (p. 275).

Rabus' houding ten opzichte van de jezueten, die op het eerste gezicht ambivalent scheen, blijkt bij nadere beschouwing geenszins problematisch te zijn. Voor de orde als instituut kan Rabus geen waardering opbrengen. De jezueten stonden immers als een machtig en goed georganiseerd geheel tegenover de veelheid van het in zich verdeelde protestantisme. In zijn uitlatingen over de orde bedient Rabus zich in het algemeen niet van smaad of grofheid; hij scheidt er veeleer behagen in de schanddaan der jezueten op te sommen of hen belachelijk te maken. De geleerde, die daarnaast lid is van de orde, acht Rabus om zijn wetenschappelijke verdienste, waarbij het feit, dat deze jezuet is, op de achtergrond komt te staan. In het algemeen mogen we concluderen, dat Rabus met betrekking tot de jezueten, voldaan heeft aan wat hij in het eerste deel van de Boekzaal programmatisch poneerde:

"Waaromme ook de Pausgezinden, en andere, my bygeloovig schijnen, niet t'onvrede kunnen zijn, dat ik (die niet schroomde noten p. 231-232

voor al de weereid te belijden mijn afkeer van Pausselijke macht in zaken van geloof, en alles wat na Pausselijke macht zweemt) zachtelijk, en zonder de minste drift somwijlen eenige geoorlofde scherts kome te uiten over 't gene my in hunne schriften belachelijk voorkomt, en zulks te be-
toonen den hervormden Godsdienst toegedaan te zijn" (98).

Noten.

- (1) Voor deze inleiding over de jezuiteten in het algemeen baseerden wij ons vooral op de volgende werken: Bernhard Duhr S. J., Jesuiten-Fabeln. Ein Beitrag zur Culturgeschichte. Freiburg i. B. 1891.
Pilatus (= Viktor Naumann), Der Jesuitismus. Eine kritische Würdigung... der Gesellschaft Jesu, mit besonderer Beziehung auf die wissenschaftlichen Kämpfe und auf die Darstellung von antijesuitischer Seite. Regensburg 1905
Thomas Campbell S. J., The Jesuits 1534-1921. A History of the Society of Jesus from Its Foundation to the Present Time. New York (1921).
René Fulop-Miller, Macht und Geheimnis der Jesuiten. Kulturhistorische Monographie. Leipzig-Zürich (1929).
M. Dierickx S. J., De Jezuiteten. Wat zij zijn en hoe zij werken. Brugge 1964 (tweede oplage).
- (2) Elias Hasenmüller (tweede helft 16e eeuw) was novice bij de jezuiteten geweest. Zijn anti-jezuitisch werk verscheen rond 1580. Pilatus, o. c., p. 355 sqq. en Heinrich Zedler, Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. 64 Bde, 4 Suppl.-Bde. Halle 1732-1754. Hier: Bd 12 Sp. 708-709.
- (3) Het werk verscheen anoniem in 1614 te Krakau (met gefingeerde datum en plaats van verschijnen). De auteur was de Poolse jezuitet Zaorowski, die in 1612 de orde moest verlaten. Vgl. Duhr, o. c., pp. 45-66 en Pilatus, o. c., pp. 437-452 (uitvoerige bespreking).
- (4) Pascals "Lettres Provinciales" hebben hun ontstaan te danken aan de strijd tussen de jezuiteten en de Jansenisten (zie beneden). Vgl. vooral Pilatus, o. c., pp. 249-263 (uitvoerige beschrijving van de "Lettres").
- (5) Het werk verscheen in 1718. Het brengt voornamelijk reeds bestaande jezuiteten-fabels. Vgl. Pilatus, o. c., pp. 473-476.
- (6) Paul Graf von und zu Hoensbroech (1852-1923) was oorspronkelijk jezuitet, trad in 1892 uit, werd protestant en polemiseerde hevig tegen de orde. Vgl. Neue deutsche Biographie. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Berlin 1953 ff. (= NDB). Tot nu toe 9 delen verschenen. Hier: Bd 9. Sp. 347.; verder Pilatus, o. c., passim.
- (7) Vgl. Ignatius van Loyola, Exercitia spiritualia, tweede week, vierde dag.
- (8) Vgl. over Busenbaum (Busembaum) Charles Sommervogel, Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, 11 delen Bruxelles 1891/1932. Deel 12. Supplément door E. M. Rivière, 1911/30. (geciteerd: Sommervogel). Hier II, pp. 444-455.
- (9) Vgl. Fulop-Miller, o. c., p. 167.

- (10) Vgl. over het probabilisme: Lexikon für Theologie und Kirche. 2. Auflage. 10 Bde en Registerbd. Hg. v. J. Hofer und K. Rahner. Freiburg i. B. 1957-1967. Geciteerd: LThK). Hier: Bd 8, Sp. pp. 777-778.
- (11) Vgl. over het laxisme: LThK 6, Sp. 843.
- (12) Vgl. Duhr, o.c., pp. 360-398. Daar talrijke voorbeelden, dat ook eerder dergelijke opvattingen werden verkondigd.
- (13) Vgl. over Mariana en zijn werken: Sommervogel, o.c., V, pp. 547-567.
- (14) "Medulla theologiae moralis. Lib. III, P. 1, tract. 4, c.1 dub. 3 de homicidio". Geciteerd naar: Wetzer und Welte's Kirchenlexikon. 2. Auflage. 12 Bde. und Registerbd. Freiburg i. B. 1882-1903 (= KL). Hier: Bd 2, Sp. 1554.
- (15) Vgl. over hem: LThK 7, Sp. 233.
- (16) Vgl. over het probabiliorisme: LThK 8, Sp. 777-778.
- (17) Vgl. bijvoorbeeld over jezuiteten als biechtvaders aan Duitse vorstenhoven: Bernhard Duhr S. J., Die Jesuiten an den deutschen Fürstenthümern des 16. Jahrhunderts. Freiburg i. B. 1901. (= Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes II. Bd., 4. Heft.
- (18) Vgl. Sommervogel, o.c., II, 1539-1560. Daar ook talrijke tegen Coton gerichte werken.
- (19) Vgl. Sommervogel, o.c., II, 1035-1040. Hij was sinds 1675 biechtvader van de koning.
- (20) Vgl. Sommervogel, o.c., VII, 1911-1919.
- (21) Over Molina en het molinisme LThK 7, Sp. 527-530, over zijn leven en zijn werken LThK 7, Sp. 526 en Sommervogel, o.c., V, 1167-1179.
- (22) Vgl. over zijn leven en zijn werken LThK 1, Sp. 1219-1220.
- (23) Over hem LThK 6, Sp. 938.
- (24) Over de Arnaulds zie LThK 1, Sp. 889-899.
- (25) Over hem LThK 3, Sp. 617.
- (26) Over Jansenius en het Jansenisme, zie LThK 5, Sp. 865-869.
- (27) Vgl. Sommervogel, o.c., I, Sp. 1151-1254 en LThK 2, Sp. 160-162.
- (28) Over Bajus zie LThK 1, Sp. 1198-1199.
- (29) Over Pascal en het Jansenisme, zie LThK 8, Sp. 125-126.
- (30) Over Quesnel, LThK 8, Sp. 935-936.
- (31) Hij was sinds 1583 in China werkzaam. Vgl. Sommervogel, o.c., VI, 1792-1795.
- (32) Sinds 1659 in China. Vgl. Sommervogel, o.c., VIII, 574-586.
- (33) Hij was sinds 1622 in China. Vgl. Sommervogel, o.c., VII, pp. 705-709.
- (34) Vgl. LThK 2, Sp. 911; Sommervogel, o.c., II, pp. 586-597.
- (35) Vgl. Sommervogel, o.c., VI, pp. 1061-1093. Dictionary of National Biography, III, pp. 850-854.
- (36) Vgl. over de jezuiteten in Frankrijk: Henri Fougeray S. J., Histoire de la Compagnie de Jésus en France des origines à la suppression. 1528-1762. 5 tomes. Paris 1910-1925 (Reprint 1972).
- (37) Over de jezuiteten in Duitsland: zie: Bernhard Duhr, Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. Freiburg i. B. 1913.
- (38) Vgl. Sommervogel, o.c., II, pp. 617-688. Hij werd in 1543 in de orde opgenomen. Paus Pius IX verklaarde hem in 1864 zalig.
- (39) Sommervogel, o.c., VII, pp. 1424-1431.
- (40) Vgl. hierover ook Bernhard Duhr, Die Stellung der Jesuiten in den deutschen Hexenprozessen. Köln 1900. (= Vereinsschrift der Görresgesellschaft).
- (41) Vgl. Duhr, Jesuiten-Fabeln, S. 105-140.

- (42) Over de jezuiteten in Nederland: F. van Hoeck S. J., Schets van de geschiedenis der jezuiteten in Nederland. Nijmegen 1940.
- (43) Hierover vooral de Nederlandse bewerking van Duhrs Jesuiten-Fabeln; Jezuiteten-Gruwelen. Een bijdrage tot de geschiedenis der beschaving. Door A. B. de B. Voor Nederland bewerkt naar de derde Hoogduitsche uitgave van Bernhard Duhr S. J., Amsterdam 1900, pp. 76-93.
- (44) Vgl. Hoeck, o.c., pp. 55-58.
- (45) Rabus recenseert of noemt in de Boekzaal de volgende werken van jezuiteten (De gegevens werden aangevuld aan de hand van Sommervogel, o.c.):
- Pierre Joseph de Orleans, Histoire de Monsieur Constance, premier Ministre du Roy de Siam, & de la derniere revolution de cet Etat, Parijs 1692. recensie: Bkz., 1692 november/december, pp. 461-462.
- Kaspar Knittel, Via Regia ad omnes scientias & artes. Neurenberg 1691. recensie: Bkz., 1692 november/december, pp. 521-528.
- Baltasar Gracián, L'homme de Cour. Den Haag 1692. recensie: Bkz., 1693 maart/april, pp. 245-248.
- Philippe Avril, Voyage en divers etats d'Europe & d'Asie, entrepris pour decouvrir un nouveau chemin à la Chine. Parijs 1693. recensie: Bkz., 1693 juli/augustus, pp. 106-115.
- Dionysius Petavius, Rationarum temporum. Franeker 1694. recensie: Bkz., 1694 mei/juni, pp. 477-480.
- Louis Lallement, La vie & la doctrine spirituelle du P. L. Lallement de la compagnie de Jesus. Parijs 1694. genoemd: Bkz., 1695 januari/februari, p. 181.
- E(rcole) Matioli (= Mattioli), La pieta illustrata, Academie Sacre dove s'erudisce in ordine ad essa un giovane nobile &c. Parma 1694. genoemd: Bkz., 1695 maart/april, pp. 359-360.
- Andreas Puteus, Perspectiva Pictorum et Architectorum. Pars prima (s. l., s. a.) genoemd: Bkz., 1695 maart/april, p. 360.
- Bernardin de Montreuil, La vie de Jesus Christ. Parijs 1694. genoemd: Bkz., 1695 maart/april, p. 369.
- Nicolaus Avancini, Vita & Doctrina Jesu Christi ex quatuor Evangelisticis collecta. Parijs 1695. genoemd: Bkz., 1695 mei/juni, p. 555.
- Alexander Donatus, Roma Vetus ac Recens, utriusque aedificiis illustrata. Amsterdam 1695. genoemd: Bkz., 1695 mei/juni, p. 562.
- Charles de la Rue, Oraison funebre de treshaut & tres puissant Seigneur François Henry Montmorency Duc de Luxembourg & de Piney ... prononce à Paris dans l'Eglise de la Maison professe de la Compagnie de Jesus, le 21 d'Avril 1695. genoemd: Bkz., 1695 juli/augustus, p. 193.
- Joannes Harduinus, ('het Latijnsche werkje van Herodes penningen ... als een voorloper van het verbeteren der tijdrekeningen uit de oude penningen') waarschijnlijk: Chronologiae ex Nummis antiquis restitutae prolusio de Nummis Herodidum. Parijs 1693. Vgl. Sommervogel, o.c., IV, pp. 84-111. genoemd: Bkz., 1696 januari/februari, pp. 181-182.
- Friedrich Spee, Cautio criminalis, seu de processibus contra sagas liber. Solsbach 1695. recensie: Bkz., 1696 september/oktober, pp. 273-286.
- Philippus Bonanni (= Buonanni), Nummismata summorum Pontificium ... veluti prodromus praemissa. Rome 1696. genoemd: Bkz., 1697 januari/februari, pp. 183-184.

- Jean-Baptiste Ptolomei (= Tolomei), ("De Jezuijt Ptolomei heeft uitgegeven zijne filozofie te Roomen in fol.")
 waarschijnlijk: Philosophia Mentis . . . Romae 1696. (vgl. Sommervogel, o.c., VIII, pp. 86-89).
 genoemd: Bkz., 1697 januari/februari, p. 186.
- Joannes Pakenius, Hercules Prodicus, seu Carolus, Juliae, Cliviae ac Montium Princeps in Joanne Wilhelmo Comite Palatino Rheni nepote post saeculum redivivus. Keulen 1695.
 recensie: Bkz., 1697 maart/april, pp. 244-259.
- Pierre Joseph d'Orleans, Histoire des revolutions d'Angleterre, depuis le commencement de la Monarchie. Trois Tomes. Parijs 1695.
 recensie: Bkz., 1697 juli/augustus, pp. 84-102.
- Nicolaus Parthenius Gianettassi (= N.P. Giannettasio), Aestates Surrentinae. Napels 1696.
 genoemd: Bkz., 1697 juli/augustus, p. 185.
- Philippus Bonanni, (Numismata summorum Pontificium?)
 ("Het Latijnsche werk van Vader Bonanni Jezuyt wegens de penningen der Pauzen, waar van in de Boekzaal van de twee eerste maanden dezes jaars p. 183 het voorlooptje gemeld staat, is te Roome reeds uitgekomen in fol.")
 genoemd: Bkz., 1697 september/oktober, p. 376.
- Timoléon Cheminai -- (de Montaigu), Sermons. III. Tomes. Parijs 1697.
 recensie: Bkz., 1698 maart/april, pp. 367-369.
- Louis Le Comte, Beschrijvinge van het machtig Keizerrijk China. 's-Gravenhage 1698, 3 delen.
 recensies: Bkz., 1698 mei/juni, pp. 400-418
 Bkz., 1698 juli/augustus, pp. 44-69
 Bkz., 1698 november/december, pp. 457-477
 genoemd (derde deel): Bkz., 1698 september/oktober, p. 370.
- Laurens Lucchesini, Saggio Della Sciochezza di Nicolo Machiavelli. Rome 1697.
 genoemd: Bkz., 1698 september/oktober, p. 377.
- J(oachim) Bouvet en C(harles le) Gobien, 't Leven en bedrijf van den tegenwoordigen Keizer van China. Utrecht 1699.
 genoemd: Bkz., 1698 november/december, p. 552.
- recensie: Bkz., 1699 januari/februari, p. 105-113.
- Ignatius de Loyola, Regulae societatis Jesu. In de Wereldstad s. a.
 recensie: Bkz., 1699 september/oktober, pp. 317-321.
- Philippus Bonanni, Numismata Pontificium Romanorum . . Tomus primus, continens Numismata a Martino V. usque ad Clementem VIII . . .
Tomus secundus, continens Numismata a Clemente VIII. ad Innocentium XII. feliciter regnantem. Rome 1699.
 genoemd: Bkz., 1699 september/oktober, pp. 376-377.
- Louis Doucin, Histoire du Nestorianisme. 's-Gravenhage 1699.
 recensie: Bkz., 1700 mei/juni, pp. 430-447.
- Dionysius Petavius, Rationarum Temporum. Franeker 1700.
 genoemd: Bkz., 1700 november/december, p. 550.
- Andreas Tacquet, Elementa Geometrica. Amsterdam 1701.
 genoemd: Bkz., 1701 juli/augustus, p. 174.
 recensie: Tweem. Uitr. juli/augustus 1701, pp. 693-696.
- Joannes Bisselius, Argonauticon Americanorum, sive Historiae periculorum Petri de Victoria, ac sociorum ejus, Libri XV. Danzig s. a.
 genoemd: Bkz., 1701 juli/augustus, p. 174.

recensie: Tweem. Uitr. juli/augustus 1701, pp. 704-714
 Philippus Bonanni, Numismata summorum Pontificum templi
 Vaticani fabricam indicantia. Rome 1700.

("Het word verkogt nevens de twee stukken van de (Numisma-
 ta Pontif. Rom. Sc.) Pauselijke Gedenkenpenningen, sedert
 Paus Martijn den V. tot het jaar 1699; welker eerste strekt
 tot Klement den VIII").

genoemd: Tweem. Uitr. januari/februari 1701, pp. 162-163.
 Thomas Ceva, Opuscula Mathematica. Milaan 1699.

("Te Milanen by J. P. Malatesta zijn verscheide, zoo wiskon-
 stige als andere, werkjes van Thomas Ceva, Jezuijt, gedrukt,
 etc. onder die een in 't Latijn van de natuur der zwaartens").
 Het laatstgenoemde werk is waarschijnlijk: De natura gravium
 Libri duo. Milaan 1699. (Vgl. Sommervogel, o.c., II, pp.
 1018-1024).

genoemd: Tweem. Uitr. september/oktober 1701, p. 936.
 Franciscus Poney, Pantheum Mythicum, seu fabulosa Deorum
 Historia ... Editio sexta. Utrecht 1701.

recensie: Tweem. Uitr. mei/juni 1702, pp. 473-488.

Michel Le Tellier, Histoire des cinq propositions de Jansenius.
 Luik s.a.

recensie: Tweem. Uitr. mei/juni 1702, pp. 530-539. Over
 Le Tellier vgl. boven noot 20.

De auteur kon worden vastgesteld aan de hand van: Ant.-Alex.
 Barbier, Dictionnaire des ouvrages anonymes. Deel 2. Paris
 18743, kol. 742. Sommervogel, o.c., VII, 1917 schrijft het
 werk aan abt Hilaire Dumas toe; het ontbreekt dan ook in zijn
Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes publiés
 par des religieux de la Compagnie de Jésus. Paris 1884.

- (46) Bkz., 1699 september/oktober, pp. 317-321: "regulae societatis
 Jesu" (In de Wereldstad s.a.). In de "Bibliotheca Catholica
 Neerlandica Impressa" (Hagae Comitibus 1954) wordt geen uit-
 gave van de "regel" voor het in aanmerking komende tijdvak
 genoemd.

(47) Over Pierce, Dictionary of National Biography XV, 1146-1148.

(48) Beide werkjes worden besproken in de Boekzaal van september/
 oktober 1699, pp. 322-328.

(49) Bkz., 1693 maart/april, pp. 245-248.

(50) Over Gracián, vgl. Sommervogel, o.c., III, pp. 1646-1656.
 Het hier bedoelde werk is Gracián's Oraculo manual. 1647.

(51) Recensie in Bkz., 1697 juli/augustus, pp. 173-177.

(52) Bedoeld is hier waarschijnlijk Thomas de Barros (1591-1658). Hij
 was overste van de jezufetenmissies in Mogor en Tibet, rector
 in Damain, Bassain en Goa en provinciaal. Vgl. Sommervogel,
o.c., I, p. 928.

(53) In de recensie van het werk "perroniana & Thuana, ..." in Bkz.,
 1695 november/december, pp. 527-532. Hier: p. 531.

(54) Bkz., 1692 juli/augustus, pp. 184-207. Over M. Misson vgl.
Nouvelle Biographie Générale, 35, pp. 674-675.

(55) Resp. Bkz., 1695 november/december, pp. 432-452; januari/
 februari 1696, pp. 5-26; maart/april 1696, pp. 197-214;
 juli/augustus 1696, pp. 24-35; januari/februari 1697, pp.
 25-35; mei/juni 1697, pp. 451-479.

(56) Vgl. Dictionnaire de Biographie Française, V, 1420-1421.

(57) Genoemde jezufet komt niet bij Sommervogel, o.c., voor. De
Dictionnaire de Biographie Française, IV, pp. 186-187 beweert,
 dat zijn naam enkel is overgeleverd in verband met de moord
 op de koning en brengt ook geen nadere gegevens.

- (58) Vgl. Sommervogel, o. c., V, pp. 1055-1060.
- (59) Vgl. Sommervogel, o. c., V, pp. 1058-1059. Nr. 14. Sommervogel zegt van dit werk: "Elie Benoft critique cet ouvrage au t. III, pp. 486-521 de son Histoire de l'édit de Nantes."
- (60) Vgl. Nouvelle Biographie Générale, T. 31, c. 27.
- (61) Bkz., 1701 mei/juni, pp. 450-463.
- (62) Vgl. Sommervogel, o. c., III, pp. 1226-1227.
- (63) Tesimond is ook bekend onder de namen Greenway en Beaumont. Vgl. Dictionary of National Biography XIX, pp. 567-568 en Sommervogel, o. c., VII, p. 1945.
- (64) Gedichten van Pieter Rabus. Amsterdam 1741. Het gedicht staat op pp. 117-211.
- (65) De hele passage, waaruit de citaten genomen zijn (pp. 125-133) luidt als volgt:
 "In Christen landen, die de vlag voor Romen strijken,
 Vliegt een gebroed van zoo genaamde geestelijken:
 Een schelmsch doorslepen en gevaarlyk gebroed,
 Snood, afgerecht op list: boosaardig en verwoed:
 Niet onbedreven in goet konsten en geleerdheid,
 Maar als geboren tot twistvoedende verkeertheit,
 Waarmeet zy meenigmaal en Vorst en Onderdaan
 Aanhitsen, om een reex van gruwlen te begaan.
 Niets blyft voor hen bedekt. Zy weten in te dringen
 In huizen, hoven, Staats en Kerkvergaderingen.
 Zy bieden overal geveinsde dienstbaarheid
 Den Vorsten aan, waar door die deerelyk verleid
 Hen zelven eindelijk in slaverny bevinden
 Van 't fijn geboefte, dat hen d'oogen kon verblinden.
 Zy vragen Koningen hun hartsgeheimen af,
 En doen hen ziddren voor aanstaande ramp en straf.
 Hun grootste handeling is schatten te vergaeren,
 En hunnen staat met dien van Vorsten t'evenaaren.
 In al den ommeslag der Roomsche Kerkvoogdij
 Is geen aanzienlijker, dan dezer Maatschappij:
 Doch alles onder 't mom van Godsdienst, die de vlekken
 Dier snoode broederschap gewoon is te bedekken.
 De fijne Ignatius, van 't huis van Lojola,
 Liet, ruim een eeuw geleen, dit slanggebroedsel na,
 En deed naar Jesus naam hen Jesuwyten noemen:
 Zoo weet schynheiligheit haar streeken te verbloemen!
 Dees pest der Christenheit, die zelf de Roomschen plaagt,
 En met veel recht voortyds uit Vrankryk is gejaagt,
 Doch naderhand hersteld, weet door haar tooverzangen,
 Der Britten Koning, in haar' strik en net gevangen,
 Te zetten naar haar hand, en door deez' nieuwen Zoon
 De Roomsche Kerkleer vast te hegten aan den troon.
 Zy, hoe zeer ook gehaat, en ballingen te voren,
 Zien op een' sprong den tyd in 't Engelsch Ryk geboren;
 Om voet te krygen in zoo heerlyk een Land,
 Waarin een Koning heerst, die afvliegt van hun hand.
 Men ziet die valschelyk genaamde eerwaarde Vadren
 Uit Spanje, Vrankryk en Italien vergadren,
 Zy leggen bloedraad aan (maar met veel stiller trom,
 Dan bloedhond Alba deed) en vliegen om en om,
 Gelyk roofvogels, en verslindende harpyen.
 Hun eenigst wit is met bedekte schelmeryen
 Het Britsche Ryk althans te houden in den dut,

Eer dat de Raad en 't Volk dees nieuwigheden stut.
 Ontelbren zwerven, om zich niet bekend te geven,
 In vremd gewaad; Hier ziet men 'er als quakers streven,
 Met kortgeschore haar, en hoogen hoed op 't hoofd,
 Zoo styf als hout, van alle opzichtigheid berooft:
 Wat verder anderen in onderscheide kleeren,
 Om dus by 't volk met list, doch veilig, te verkeerren,
 En uit te vorschen, hoe 't den Onderzaet behaagt,
 Dat d'Engelandsche troon een' Paapschen Koning draagt.
 Daar 't pas geeft pryzen zy de Vryheid van geweten,
 En paajen dus met schyn d'onnoozlen (!) ingezeten.
 O Slinkse vonden! O Uitgedachte loosheid!
 Wat weet ge al met glimp te dekken vuile boosheid?
 Dees vryheid evenwel belet niet de gemoeden
 Van verreziender Volk met achterdogt te voeden:
 (Schoon anders zulk een zaak ten hoogsten loflyk is,
 Ja Gode ook aangenaam wien 't diep geheimenis
 Der hartsdoorgrondingen alleen blyft aanbevolen)
 Men merkt den Adder ras, hoe diep in 't gras verscholen,
 Wyl 't Lojolyts gebroed breekt alle ontzach den nek.
 Niets kan hun tegenstaan: het binnenste vertrek
 Des Konings staat voor hun gansch open: alle hoeken
 Door kruipen zy: Men ziet in Londen Paapsche boeken
 By duizenden te koop: Kapellen naar hunn' zin
 In menigte gebouwt. Zy nemen Scholen in,
 En eighen t'onrecht zich het recht van onderwyzen.
 Wie durft iets lastren, dat de Koning komt te pryzen?
 Dat gaat zyn' gang. Heeft elk zyn vryheid: waarom niet
 De Pausgezinden meê, terwyl 't de Vorst gebied?
 En schoon 'er wet op wet en vast gestelde keuren
 Uitdruklyk melden, wat een Roomsche moet verbeuren,
 Indien hy zich te na begeeft by Dorp of Stad:
 Men wil dat deeze zaak heel anders zy gevat
 't Moet hoog en hooger gaan, de geestlykheid, genegen
 Haar kans wel gaê te slaan, en hare rol ter degen
 In deeze omstandigheid te spelen, haalt het zeil
 In top, en voert met kracht haar misleer boven 't peil
 Van aanzien en gezach. Nu zwieren langs de straten
 Gekruinde Monnikken, in vryheid toegelaten,
 En Gasten naar den naam van Sinte Frans genoemt,
 Noch onlangs als de pest in Engeland gedoemt.
 Word deeze Broederschap met leep gezicht bekeken,
 Dat raakt haar niet; daar is een Koning die 't zal wreken,
 Zoo imant maar bestaat een' Geestelyken quant
 Te stooren in het recht, dat nu gansch Engeland
 Geniet door 's Vorsten gunst (zoo doopt men deze vryheid
 Waar door 't hervormt geloof verliest zyn' glans en blyheid)
 Dit is de reden, dat ontelbren, die alleen
 Op voordeel aazen, zich naar 's Konings zinlykheên
 By tyds verwoegen, en de Roomsche plechtigheden,
 By hunne Vaders en Voorvaders niet geleiden,
 Nu achtervolgen: want wie kent het spreekwoord niet,
 Dat al het Volkje naar des Konings voorbeeld ziet?
 Die zulk niet doet, is haast van ampt en eer verstekten.
 Wee, wee, die tegenstaat der Lojolyten treken!
 Ja 't blyft hier noch niet by. Na dat het Papenschuim
 Dus ver zyn doel bereikt, de handen daaglyks ruim

En ruimer krygt, en naar zyn willekeur de wetten
 Van Kerk en Ryksbestier trouwlooslyk doet verzetten;
 Zoo moet de Vorst door list deelachtig zyn gemaakt
 Aan een verborgentheid, die ziel en lichaam raakt;
 Hy moet gehuldigt zyn, en wettig ingeschreven
 In 't Jesuwytschen boek, om nu voortaan te leven
 Als Lid dier Maatschappy: op dat de stapel van
 Hun goë verdiensten Hem (ô blindheid!) helpen kan
 Hierna in d'eeuwigheid. Die zoo verre is gekomen,
 Dat hy als medebroër word waardig aangenomen,
 Zulk een is vry van vrees voor hel en vagevier.
 Ja 't zal hem wel gaan in den Hemel, en ook hier:
 Al had hy, omgekogt, zyn vaër den strot doorsneden,
 Al was hy schuldig aan de grootste gruwelheden,
 Die ooit de hel voortbracht. De Koning Jesuwyts!
 Dan waait de broeders in hun zeil, om wyds en zyds
 Het waggelende Ryk te draajen om hun spillen,
 Ten spyt der vroomen, die geen verandering willen.
 Zy hebben 't naar hun zin. Nu is 'er kans en hoop
 Om in een korten tyd te dwingen gansch Euroop.
 De Koning Jesuwyts! Wien quam 't oit in gedachten,
 Dat zulk eene ondaat in Britanje was te wachten?
 Terwyl men daagelyks nu bezig is om 't volk
 't Gezicht te blinden met de voorgespanne wolk
 Van Godsdienstvryheid en het recht der strenge wetten,
 Die 't Pausdom het bestier van Staat en Ampt beletten,
 Door een toegeventheid te dempen, wierd 't ook tyd
 (Schoon menig eerlyk man hierom t' elendig lyd
 Die tegen 's Konings wil, de Paapsche tierannye
 Veracht en doemt) om met een zachte dwingelandye
 Bevorens al de Bisschoppen van Engeland
 Te doen bewilligen in eenerley verstand
 Met 's Vorsten Hofgevolg, en 't volkje wys te maken
 Door Predikers (wie listiger tot zulke zaken?)
 Hoe nut, hoe noodig, ja hoe zalig voor het Ryk,
 De Vorst besloten heeft, voortaan een ygelyk
 Een volle Vryheid van geweten te verschaffen,
 En dus niet meer zo streng het Papendom te straffen
 Naar 's Ryksplakkaten, steeds met yver uitgevoert.
 Maar zulk een werk, daar elk Papist op hoopt, en loert,
 Heeft echter veel om 't lyf, en 't wil niet schielyk lukken.
 Wat uitstels mag geen quaad. Die al te fors wil drukken,
 Word menigmaal bekaait. De looze Lojolyt
 Heeft moeds genoeg, dat dit zal volgen t' zyner tyd.
 't Gaat alles noch voor wint. De Koning werft soldaten,
 Meest Ieren Roomschegezind, en die de kettters haten
 Als adderen gebroed. Geen Raadsman in den Raad,
 Geen in het Krygsbestier, noch Kerkelyken staat,
 Noch Konings Hofgestoet, moet langer Onroomsch blyven,
 Maar zachjes in den schoot der Moederkerke dryven:
 Zoo roept en galmt en juicht het Jesuwytendom:
 Terwyl d'Onroomsche zit als sprakeloos en stom.
 De trotse Ludowyk, steeds bezig met het plagen
 Zyns armen Onderdaans, krygt kundschap alle dagen,
 Hoe Koning Jacob op zyn voorbeeld, maar met meer
 Geveinstheid, yvert om der Pausgezinden leer

Met kracht te vordren in zyn Ryken. Geen tyding
Is immer machtig hem te geven meer verblyding,
Dan dezer daad, zoo looflyk door zyn hulp gesmeed,
Op dat hy op zyn slag, zo goddeloos en wreed,
Als hy in eygen land zyn rol speelt, andre landen
Kon buigen naar zyn wil, door rooven, moorden, branden".

- (66) Bkz., 1692 september/oktober, pp. 337-357.
 (67) Bkz., 1695 november/december, p. 450.
 (68) Vgl. Sommervogel, o.c., V, 1937-1945. Het bedoelde werk was in 1689 voor het eerst verschenen.
 (69) Bkz., 1697 juli/augustus, pp. 84-102.
 (70) Zie over hem Christian Gottlieb Jocher, Allgemeines Gelehrtenlexikon. 4 Teile und 7 Ergänzungsbd. Leipzig 1750-1897. Hier: Ergänzungsbd. 1, Sp. 2455.
 (71) Bkz., 1697 juli/augustus, pp. 103-110.
 (72) A. J. van der Aa, Biografisch Woordenboek der Nederlanden. XIX, pag. 481, citeert over Vrijburg de Boekzaal.
 (73) Bkz., 1698 november/december, pp. 451-456.
 (74) Vgl. Sommervogel, o.c., I, pp. 706-707.
 (75) Bkz., 1693 juli/augustus, pp. 106-115.
 (76) Bkz., 1693 januari/februari, p. 171.
 (77) De Morale pratique des jésuites omvatte acht delen en verscheen tussen 1669 en 1695 anoniem te Keulen. De auteur van de eerste twee delen was Sébastien-Joseph du Cambout de Pontchateau, die van de overige delen, dus ook van de Histoire des differens, Antoine Arnauld. Vgl. Barbier, o.c., Deel III, Parijs 1875, c. 355.
 (78) Bkz., 1696 november/december, pp. 532-544.
 (79) Vgl. Dictionary of National Biography, VII, pp. 982-983. Volgens de Dictionary verscheen de History in 1694.
 (80) Over hem en zijn geschriften: Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek, IV, kol. 910-913.
 (81) Bkz., 1695 september/oktober, pp. 192-217.
 (82) Bedoeld is de Italiaanse jezuet Antonio Santarelli (1569-1649). Het werk, dat Leydekker citeert is waarschijnlijk: Tractatus de Haeresi, Schismate, Apostasia, Sollicitatione in sacramento Poenitentiae et de Potestate Romani Pontificis in his delictis puniendis. Rome 1625. Vgl. Sommervogel, o.c., VII, pp. 579-583.
 (83) Bkz., 1699 januari/februari, pp. 159-166.
 (84) Vgl. Barbier, o.c., II, c. 632.
 (85) Vgl. ADB 16, 1 - 4; Sommervogel, o.c., IV, 1046-1077.
 (86) Bkz., 1692 november/december, pp. 521-528.
 (87) Vgl. Sommervogel, o.c., IV, 1132-1134. De eerste oplage van het werk was in 1682 verschenen. Rabus recenseert de derde.
 (88) Bkz., 1693 juli/augustus, pp. 79-94.
 (89) Vgl. Nouvelle Biographie Générale. T. 42. c. 654-656. Het betreffende werk was in 1643-1648 te Keulen (= Amsterdam) verschenen.
 (90) ADB 17, 331-332. Kuhlmann werd op 4 oktober 1689 in Moskou als ketter verbrand. Hij is vooral als dichter bekend gebleven.
 (91) Sommervogel, o.c., VI, pp. 588-615. Zijn werk Rationarum temporum was voor het eerst in 1633 verschenen.
 (92) Bkz., 1694 mei/juni, pp. 477-480.
 (93) Sommervogel, o.c., IV, pp. 84-111.
 (94) Sommervogel, o.c., II, pp. 1108-1109.
 (95) Bkz., 1698 maart/april, pp. 367-369. De Sermons du Pere Cheminai, de la compagnie de Jesus, predicateur ordinaire du Roy

waren in 1697 in 3 delen te Parijs verschenen. Deze uitgave niet bij Sommervogel, o. c. De eerste uitgave verscheen te Parijs in 1690/1691.

- (96) Bkz., 1696 september/oktober, pp. 273-286.
- (97) Zie boven noot 39. Vgl. over de "Cautio criminalis": H. Zwetsloot S. J., Friedrich von Spee und die Hexenprozesse. Die Stellung und Bedeutung der "Cautio criminalis" in der Geschichte der Hexenverfolgungen. Trier 1954. (= Dissertatie Nijmegen).
- (98) Bkz., 1692 juli/augustus. "Aan den Lezer".